

Piotr Chomik
(Białystok)

Magnateria i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec kultu ikon Matki Bożej w wiekach XVI-XVIII

Kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w wiekach XVI-XVIII był zjawiskiem autonomicznym w kulturze europejskiej, rozwijającym się na styku cywilizacji bizantyjsko-ruskiej i łacińskiej. W dużej mierze kult ten oraz rozwój ośrodków kultowych opierał się na magnaterii, ludziach możnych, którzy byli ktitorami — fundatorami i opiekunami tychże ośrodków. Abstrahując od indywidualnych pobudek, którymi kierowała się magnateria przejmując opiekę nad jakimś ośrodkiem kultowym, sam fakt podjęcia fundacji i opieki oznaczał, że dana ikona była obiektem otoczonym czcią, a w konsekwencji jej ośrodek kultowy był odwiedzany przez ludzi różnych wyznań, potrzebujących pomocy i szukających jej u cudownej ikony. Cechą charakterystyczną dla ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego jest to, że bardzo często fundatorami i opiekunami unickich (rządziej prawosławnych) ośrodków kultowych cudownych ikon byli magnaci — wyznawcy rzymskiego katolicyzmu. Zjawisko to mogło być wyrazem nie tylko dbałości o pobożność i możliwość praktykowania kultu przez swych poddanych należących do jednego z Kościołów wschodnich, ale może nawet bardziej wyrazem swego rodzaju odrębności i „emancypacji” magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego, chcącego podkreślić swą odrębność i tożsamość wobec magnaterii polskiej. Działalność tego typu prowadzona była przez magnaterię Wielkiego Księstwa na gruncie politycznym¹, cho-

¹ O tendencjach odśrodkowych wśród magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego zob.: np. J. Urwanowicz, *Zagrożenia dla unii w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Unia Lubelska*

ciaż emancypacja magnaterii miała również podłoże religijne, o czym świadczyć może przykład księcia Janusza Radziwiłła². Podobne motywy mogły leżeć u podstaw działań niektórych magnatów litewskich fundujących ośrodki kultowe cudownych ikon Matki Bożej. Przykładem może być Ignacy Anicet Kieżgajłło Zawisza (1696-1738), herbu Łabędź odmienny, miecznik Wielkiego Księstwa Litewskiego, fundator ośrodka kultowego cudownej ikony ladańskiej. Na początku XVIII w. jego matka Teresa Róża Tyszkiewicz, krajczanka wielka litewska, żona wojewody mińskiego Krzysztofa Stanisława Zawiszy (1668-1721), podarowała tę ikonę do miejscowej drewnianej cerkwi, stojącej na miejscu wskazanym przez Matkę Bożą, która objawiła chłopu Włodzimierzowi Kirykowski³. Brak, co prawda, wzmianki o tym wydarzeniu w pamiętniku Krzysztofa Zawiszy⁴, ale znana pieśń o ikonie ladańskiej potwierdza tę informację⁵. Również na podstawie dalszych dziejów ikony i jej ośrodka kultowego możemy wnioskować o postawach religijnych magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym miejscu należy stwierdzić — do podobnych wniosków doszedł S. Litak⁶ — że przykłady postaw religijnych poszczególnych osób nie mówią wiele o ich powszechności czy też masowości, lecz wskazują jedynie na tendencje odnoszące się do tychże postaw w społeczeństwie, w tym konkretnym przypadku Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Następców Krzysztofa Stanisława Zawiszy do działania pobudziły cuda występujące od ikony ladańskiej. Fundusz dla ośrodka kultowego został potwierdzony w 1732 r. przez Ignacego Zawiszę i jego matkę. W 1737 r. Ignacy Zawisza, z powodu choroby swojej żony Marcybelli Ogińskiej, złożył obietnicę zbudowania w Ladach cerkwi murowanej. Niestety obietnicy z powodu swej śmierci w 1738 r. nie wypełnił. Dopiero w 1746 r. Marcybella Ogińska zapisała monasterowi ladańskiemu 2 000 złotych polskich zabezpieczając tę sumę na wsi Żurawicze z obowiązkiem rocznej wypłaty procentów, a w 1760 r. — 8 000 zł. Ona też wystarała się u papieża Piusa VI (1775-1799) o indulgencję dla pielgrzymów przychodzących do monasteru

i tradycje integracyjne w Europie środkowo-wschodniej, pod red. J. Kłoczowskiego, Lublin 1999, s. 95-98; Z. Wójcik, *Przejawy separatyzmu na Litwie w XVII wieku*, [w:] *tamże*, s. 100-102.

² T. Wasilewski, *Zdrada Janusza Radziwiłła i jej wyznaniowe motywy*, „Odrodzenie i Reformacja”, t. XVIII, 1973, s. 125-147; H. Wisner, *Rok 1655 na Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa*, *tamże*, t. XXVI, 1981, s. 83-103.

³ Archimandrit Nikołaj, *Istoriko statisticzeskoje opisanije Minskoj jeparchii*, Sankt-Pietierburg 1864, s. 76, 155.

⁴ *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy wojewody mińskiego (1666-1721) wydane z oryginalnego rękopisu i opatrzone przypisami przez Juliana Bartoszewicza*, Warszawa 1862.

⁵ *Pieśni nabożne na święta uroczyste według porządku Kościoła S. Katolickiego Rzymskiego, na cały rok zebrane*, Wilno 1799, s. 567-572.

⁶ S. Litak, *Kościół w Polsce w okresie Oświecenia*, Lublin 1994, s. 210.

ladańskiego i przyjmujących tam sakrament Komunii w określone religijne święta w ciągu roku. Zawiszowie uzyskali też u króla Augusta II Sasa w 1731 r. przywilej na dwa jarmarki w Ladach podczas świąt Zwiastowania Matki Bożej i Narodzenia św. Jana Chrzciciela według kalendarza „ruskiego”⁷.

A zatem u podstaw działania następców Krzysztofa Stanisława Zawiszy można wymienić już własne przeżycie religijne oraz zaobserwowaną niewątpliwie popularność ladańskiego ośrodka kultowego wśród przybywających doń pielgrzymów.

Spśród magnatów opiekujących się ośrodkami kultowymi cudownych ikon wyróżnia się też książę Michał Kazimierz Radziwiłł, opiekun unickiego ośrodka kultowego ikony świerżeńskiej. Bazylianie zostali sprowadzeni do Świerżenia w roku 1743 przez księcia Michała Kazimierza, który podarował im miejscową cerkiew unicką z cudowną ikoną i zbudował klasztor. Klasztor ten był tylko jednym z ponad stu osiemdziesięciu podobnych ośrodków bazylikańskich w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej. Jego szczególna ważność brała się z istnienia tam seminarium dla duchowieństwa unickiego, zbudowanego obok klasztoru przez bazylianów z pomocą Radziwiłłów. W czasie zakładania świerżeńskiego seminarium bazylikańskie było jedną z tylko dwóch takich instytucji w Rzeczypospolitej. Drugie mieściło się we Włodzimierzu na Wołyniu. Książę Michał Kazimierz był szczególnie oddany bazylianom oraz okazywał wielką hojność w utrzymywaniu ich ośrodka. Już wcześniej, na przykład, wniósł duży wkład w sanktuarium unickie w Żyrowicach — najbardziej znane sanktuarium cudownej ikony w Wielkim Księstwie Litewskim. Książę Michał Kazimierz Radziwiłł sam również doznał łaski od cudownej ikony świerżeńskiej, co zostało z jego inicjatywy odnotowane w księdze cudów ikony świerżeńskiej: „Roku 1750, Dnia 7 lutego... Ja niżej na podpisaniu Ręki moej wyrażony, pod juramentem wyznaię nieskomparowaną łaskę Matki Nayśw: w Cudownym Obrazie Świerżeńskim w Seminarium u WW. XX. Bazylianow, ażeby posteritas wiedziała, y zachęcała się do tego łaską Boską napelnionego Obrazu; Opisuię ten drugi osobliwszy Cud nademną uczyniony, którego okoliczność iest taka: Jadąc w drodze z Grodna... Dnia 21. Maja Roku 1749 położyłem się dla odpoczynku niejakiego po drodze, y niesiła zasnawszy, przebudziłem się w ciężkim bólu kamienia, y tak confecutive chorowałem w Nieświżu, aż do dnia 19 Junii, ejusdem anni, którego dnia wieczorem gdy kamień ad maturitatem suam przyszedł, bole śmiertelne brać mnie zaczęły, y trwały te bole przez dzień dwudziesty. Dnia zaś 21 tegoż miesiąca Junii, gdy iuż żadne leki niepomagały, Doktorow trzech uradzili mnie do wanny, ta: co mi bolow ulżyć miała, to mię do konwulsyi przyprowadziła, iż Ręka y noga drzeć poczęły,

⁷ Archimandrit Nikołaj, *Istoriko-statistyczeskoe opisanije...*, s. 155-156; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. V pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, Warszawa 1885, s. 62.

y gęba się skrzywiła, że ledwo mnie z wanny wyięto... Żonę moją Franciszkę Urszulę z Xiążąt Wiśniowieckich Korybutownę Radziwiłłową... prosiłem aby Synow moich Janusza, y Karola, y Corki Theofilę y Karolinę, do Swierzna cum voto posłała. Jakoż: ledwo Dzieci moje... jeszcze do bramy zamkowej nie dojechali, a Bog miłosierny y od śmierci, y od nieznośney męczarni z kamienia... pochodzący mnie uwolnił.. Dzieci tedy moje dla podziękowania Panu Bogu y Matce Najswiętszey iechały do Swierzna, a Ja do pierwszego... przyszedłem zdrowia; za które łaski mnie wyświadczone Panu Bogu y Matce Przczystey; y Ja Sam nieskończone dzięki oddając, aby ten Cud tak wielki trwał w wiekopomne czasy, dla lepszej wiary y wagi Ręką moją podpisuję. Michał Kazimierz Xiąże Radziwiłł. Woiewoda Wileński, Hetman W. W. X. L.”⁸

Książę Michał Kazimierz Radziwiłł wykazywał szczególne zainteresowanie świętymi wizerunkami. Szczególnie lubił „cudowny obraz Dziewicy Maryi”, który, według tradycji, znalazł król Jan III Sobieski podczas tureckiego oblężenia Wiednia w 1683 r. W 1758 r. poświęcił specjalną kaplicę w swoim nieświeskim zamku na pomieszczenie dla tego obrazu⁹. Biorąc pod uwagę szczególne zainteresowanie księcia świętymi obrazami i jego pobożność, można stwierdzić, że stając się ktitorem ośrodka kultowego cudownej ikony i zakonu bazylianów książę kierował się pobudkami religijnymi, chociaż wątek emancypacji magnackiej i szlacheckiej mógł też mieć tu pewne znaczenie.

Innymi pobudkami kierowała się fundując monasterium w XVII w. szlachta oraz mieszczaństwo wyznania prawosławnego. Wśród fundatorów monasterów w pierwszej połowie XVII w. przeważała bogata lub średniozamożna szlachta prawosławna. W grupie tej nie widzimy natomiast magnatów, gdyż przedstawiciele ruskich rodzin magnackich już wcześniej porzucili prawosławie na rzecz katolicyzmu, bądź też przyjęli unię (np. wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz). Jednym z ostatnich wielkich możnowładców prawosławnych był zmarły w 1608 r. wojewoda kijowski Konstanty Wasyl Ostrogski. Wśród mecenasów prawosławia były natomiast osoby, które stopniowo przenikały do magnaterii. Kilku z nich zrobiło karierę polityczną w czasie panowania Władysława IV, otrzymując od króla duże nadania ziemskie, a w końcu życia osiągając także wysokie godności senatorskie (wojewoda kijowski Adam Kisiel, kasztelan trocki Aleksander Ogiński)¹⁰.

⁸ P. W. Dungowski, *Pelnia pięknej jak księżyc, łask promieniami świata przyświecająca*, Nieśwież 1754, s. 105-106.

⁹ M. Siekierski, *Introduction*, [w:] *Society and Religion in the Grand Duchy of Lithuania a reprint of the 1754 Nieśwież Edition of Pelnia pięknej jak księżyc, łask promieniami świata przyświecająca*, Berkeley 1985, s. 13.

¹⁰ N. Jakowenko, *Ukraińska szlachta z końca XIV do serydny XVII st. (Wołyn i Centralna Ukraina)*, Kyjów 1993, s. 198; T. Kempa, *Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w XVII wieku*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2001, s. 77.

Większość fundacji monasterów z XVII w. umiejscowiona została na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, albowiem tam właśnie Cerkiew straciła uprzednio wiele klasztorów na rzecz Kościoła unickiego. Warto podkreślić, że szlachta i mieszczaństwo prawosławne niejednokrotnie solidarnie współpracowali ze sobą przy zakładaniu nowych ośrodków monastycznego, szczególnie powstających przy bractwach cerkiewnych w miastach królewskich¹¹.

W Kupiatyczach w pobliżu Pińska powstał następny prężny prawosławny ośrodek zakonny. W 1629 r. męski monaster założyli tam kasztelan nowogródzki Bazyl Kopeć i jego matka Apolonia z Wołłowiczów. Fundatorzy ściągnęli do Kupiatycz czerńców z klasztoru Świętego Ducha w Wilnie. Monaster w Kupiatyczach wchodził zresztą w skład grupy klasztorów skupionych wokół archimandrii wileńskiej. Przełożonym kupiatyckiego zgromadzenia zakonnego był m.in. Józef Nielubowicz-Tukalski, późniejszy prawosławny metropolita kijowski. Miejsce to było znanym celem pielgrzymek ze względu na znajdującą się w klasztornej cerkwi cudowną ikonę Matki Bożej. Może dlatego o monaster ten rozgorzały szczególnie intensywne spory z unitami w latach 40. XVII w. Klasztor kupiatycki pozostał jednak w ręku prawosławnych m.in. dzięki stanowczej postawie ihumena Tukalskiego¹².

Innym monasterem, także ośrodkiem kultowym cudownej ikony, był założony w Surdegach (województwo wileńskie) męski monaster przy cerkwi pw. Świętego Ducha. Przywilej fundacyjny 2 lutego 1636 r. wystawiła Anna Stawecka Horodeńska, ziemianka powiatu wilkomirskiego. Horodeńska zapisała nowemu prawosławnemu klasztorowi dobra Skieryszki. Wybór ihumena monasteru pozostawiła czerńcom surdegskim. Jednak przełożony musiał uzyskać zatwierdzenie od archimandryty wileńskiego. Fundatorka nie zapomniała też o odpowiednim dozorcze i obronie klasztoru powierzając go braciom Ogińskim: Janowi, Aleksandrowi i Samuelowi Lwu, zresztą aktywnym członkom bractwa wileńskiego¹³.

W czerwcu 1641 r. trzech bracia Maskiewiczowie: Filon, Samuel i Marcin — przedstawiciele średniozamożnej szlachty z województwa mścisławskiego, wypełniając ostatnią wolę ojca Konstantego (Kazimierza), ustanowili fundusz na budowę nowego monasteru w swoim majątku Tupiczewszczyźnie. Fundatorzy podarowali na ten cel dwie włóki ziemi. Historia monasteru

¹¹ Tamże, s. 101-102.

¹² A. Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz-Tukalski*, Białystok 1998, s. 9-11; Makarij, *Istoria ruskoj cerkwi*, t. XI, Moskwa 1996, s. 374-375; P. Chomik, *Monaster kupiatycki jako ośrodek kultowy cudownej ikony*, [w:] *Życie monastyczne...*, s. 145-160.

¹³ *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Komissijeju* (dalej: AWAK), t. XXXIII, Wilno 1908, s. 285-288; *Sobranije driewnich gramot i aktow gorodow Wilny, Kowna, Trok prawosławnych monastriej i po raznym predmetam*, Wilno 1843, s. 126-129.

związana jest z cudowną ikoną tupiczewską Matki Bożej. Konstanty (Kazimierz) Maskiewicz był świadkiem objawienia ikony w uroczysku Tupiczewszczyzna i przyjął to za znak szczególnej łaski Bożej wobec swojej osoby. On też był fundatorem pierwszej drewnianej świątyni Świętego Ducha na miejscu objawienia ikony, przy której utrzymywał duchownych, „nie unitów”¹⁴. Śmierć nie pozwoliła mu na dokonanie funduszu monasteru, co uczynili wspomniani powyżej jego trzej synowie.

Ikona tupiczewska była uważana za cudowną już przez samych Maskiewiczów. W funduszu Konstantego Maskiewicza znalazły się słowa potwierdzające, że „z dawnych czasów obraz ten czynił cuda, o czym sami wiele razy upewnialiśmy się”. Wraz z założeniem monasteru ikona stała się obiektem szczególnego kultu. W monasterze istniało nawet szczegółowe opisanie cudów od ikony tupiczewskiej, ale — jak pisał autor XIX-wiecznego opracowania — „w smutny dla zachodniego kraju Rosji czas zostało ono zniszczone”. Ikona jako cudowna znana była na terenach Mohylewuszczyzny i Smoleńszczyzny¹⁵.

Wśród fundatorów monasterów prawosławnych w ogóle, a w tym monasterów będących ośrodkami kultowymi cudownych ikon znajdowali się też przedstawiciele możnego szlacheckiego rodu Stetkiewiczów. Ród ten odgrywał w XVII w. wiodącą rolę w prawosławiu na obszarze Rzeczypospolitej. Stetkiewiczowie należeli do grona żarliwych obrońców Cerkwi i jej hojnych mecenasów.

Większość fundacji Stetkiewiczów związana była ze wschodnimi ziemiami Wielkiego Księstwa Litewskiego (dzisiejsza wschodnia Białoruś). Obszar ten był zamieszkały w zdecydowanej większości przez wyznawców prawosławia i między innymi dlatego dochodziło tu do gwałtownych konfliktów w związku z próbami siłowego wprowadzania unii, przede wszystkim przez arcybiskupa połockiego Jozafata Kuncewicza. Śmierć unickiego hierarchy w 1623 r. skomplikowała sytuację prawosławnych nie tylko w Witebsku (gdzie zginął Kuncewicz), ale także w innych miastach królewskich położonych na tym obszarze. Wobec tego szczególnie ważna rola w obronie prawosławia na terenie województw witebskiego, mścisławskiego i połockiego przypadła szlachcie ruskiej.

Rozwój prawosławia we wschodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, jaki obserwujemy w pierwszej połowie XVII w., nastąpił między innymi dzięki fundacjom Bohdana Stetkiewicza (zm. 1650), który pełnił godności podkomorzego mścisławskiego, kasztelana mścisławskiego (od 1644 r.), a wreszcie kasztelana nowogródzkiego (od 1646 r.). Stetkiewicz, żonaty z księżną Heleną z Sołomereckich, stał się w 1630 r. (po śmierci Boh-

¹⁴ N. Piatnickij, *Tupiczewskij monastyr' Mogilewskoj jeparchii*, Mogilew 1907, s. 2.

¹⁵ Tamże, s. 10.

¹⁶ T. Kempa, *Fundacje...*, s. 84.

dana Sołomereckiego) spadkobiercą znaczącej części dóbr należących wcześniej do tego prawosławnego rodu¹⁶.

Najważniejszą fundacją Bohdana Stetkiewicza i jego żony było założenie męskiego klasztoru w należącej do niego wsi Kuteino pod Orszą (monaster Bohojawleński zwany Bielkowskim) w 1627 r.¹⁷ Fundację wsparli finansowo mieszczenie z Mohylewa i Orszy. Król na protesty unickiego arcybiskupa połockiego Antoniego Sielawy zabronił prawosławnym mieszkańcom miast królewskich angażowania się w to przedsięwzięcie, a szczególnie przenoszenia do monasteru w Kuteinie „dzwonów, aparatów i naczyń cerkiewnych” pochodzących z cerkwi orszańskich (zakmniętych przez Sielawę?)¹⁸.

Monaster Bohojawleński stał się wkrótce ważnym centrum prawosławia w Rzeczypospolitej. Jego pierwszym i długoletnim ihumenem był ojciec Joel Trucewicz. W monasterze kuteińskim gościł często metropolita Piotr Mohyla, który zresztą utrzymywał bliskie kontakty z fundatorami klasztoru¹⁹. Monaster był ośrodkiem kultowym cudownej ikony orszańskiej. Według tradycji, ikona ta objawiła się podczas założenia monasteru kuteińskiego²⁰.

Kolejną fundacją Stetkiewiczów było założenie (24 czerwca 1641 r.) żeńskiego monasteru w Borkuławowie (przy cerkwi pw. św. Jana Chrzyciela). Jakkolwiek dokument fundacyjny wystawiony został przez samego Bohdana Stetkiewicza, to wystawca wyraźnie stwierdził, że do założenia nowego klasztoru prawosławnego pobudziła go w niemałym stopniu wola zmarłej (w końcu 1639 r.) małżonki²¹. Fundacja związana była z ustanowioną jeszcze przez Bohdana Sołomereckiego w 1626 r.²², ale nie zrealizowaną fundacją monasteru w Borkuławowie. Jak podaje F. Żudro, ikona Matki Bożej

¹⁷ Pierwotny akt fundacji monasteru wystawił jeszcze ojciec Bohdana, a mąż Anny z Ogińskich, Wilhelm Bohdanowicz Stetkiewicz (zob.: *Akty otnosiaszczizjesia k istorii zapadnoj Rossii sobrannyje i izdannnye archieograficzieskoju komissijeju* (dalej: *AZR*), t. IV, Sankt-Pietierburg 1851, s. 521), który zmarł w 1616 r. Jednak budowę klasztoru urzeczywistnili dopiero Bohdan i Helena z Sołomereckich Stetkiewiczowie. Cerkiew klasztorna została poświęcona przez metropolitę Piotra Mohylę w czerwcu 1635 r., *Archieograficzieskij Sbornik Dokumentow otnosiaszczizhsia k istorii Siewiero-zapadnoj Rusi, izdawajemyj pri Uprawlenii Wilenskogo Uczebnogo Okruga* (dalej: *ASD*), t. II, Wilno 1867, s. 55-56; T. Kempa, *Fundacje...*, s. 85; L. Utrutko, *Monastery na terenie eparchii białoruskiej*, [w:] *Życie monastyczne...*, s. 118.

¹⁸ *Istoriko-juridiczieskije matieriały izwleczennyje iz aktowych knig gubernij Witebskoj i Mogiłowskoj* (dalej: *IJuM*), t. VIII, Witebsk 1877, s. 418-419; *Unija w dokumentach*, sost. W. A. Tieplowa i Z. J. Zujewa, Mińsk 1997, s. 198-199.

¹⁹ Zob.: S. Gołubiew, *Kijewskij mitropolit Piotr Mogiła i jego spodwiżniki*, t. 2, Kijew 1898, s. 202; P. N. Batiuszkwow, *Bielorussija i Litwa istoriczieskije sud'by zapadnago kraja*, Sankt-Pietierburg 1890, s. 233; *ASD*, t. II, s. 56.

²⁰ A. Jaskiewicz, *Cudadziejnyja ikony Bielarusi*, „Białoruski prawosławny kalendar 2001”, Mińsk 2000, s. 130.

²¹ *AZR*, t. V, nr 18, s. 68-72; *IJuM*, t. XXIII, s. 463-464.

²² *ASD*, t. II, s. 34-38.

objawiła się wkrótce po ufundowaniu monasteru. Świadczył o tym napis zachowany na ikonie jeszcze na początku XX w.: „Izwieszczenie o czudotwornej ikonie Prieswiatoj Bogorodicy Borkuławowskiej. Tajnu cariewu podobajet chraniti, dieła że Bożyja odkrywati. Popuszczeniem Bożym bywszej brani w Polsce-Litwie, w leto ot sotworienija mira 7167, ot Roźdiestwa Christowa 1659, pri dierzawie Polskago korola Władysława Czetwiertago, griaduszczje iz Polshi kniaź wojew Rossijskich, prozwanijem Pożarskij, s soboju imiejasze potaj siju ikonu Prieswiatyja Bogorodicy iz Polshi, i jegda priidie na miesto sije, idieże nynie u wrat wielikich, togda sta ikona niepodwizima; trudiasia że kniaź, chotia konskoju siłoju dwignuti, i nicztoże uspie, i byst ikona niepodwizima. Sije widia, kniaź pojdie w monastyr k igumienii togda bywszej, Fotinii Kirkorownie, riezce: wozmitie ikonu Prieswiatyja Bogorodicy, ibo choszczet Mati Bożyja zdie priebywati. Togda igumienija s siestrami priszedzi, wczasza s podobajuszczjeju czestiju ikonu Prieswiatyja Bogorodicy, postawisza ju posredie cerkwi, i ostawisza do utrija, razmyszłaja, gdzie by postawit’ onuju; jegda że priidosza na utrie w cerkow’, obrietosza ikonu samu o siebie stawszu pri stienie, idieże i nynie stoit. Prazdnowanije onoj sowierszajetsia miesiaca ijulija 11 czisła, w dień swiatyja wielikomuczenicy Jewfimii Priechwalnyja, w oń że dień sija ikona przybyła w monastyr Borkuławowskij”²³.

Informacja ta bez wątpienia powstała znacznie później, niż miało miejsce opisywane w niej wydarzenie. Ponadto, jeżeli ikona objawiła się w roku 1659, to królem Polski był wtedy Jan Kazimierz. Nie można tu brać pod uwagę roku 1639, albowiem z informacji wyraźnie wynika, że ikona przybyła do monasteru już po jego założeniu.

Warto dodać, że we wszystkich dokumentach fundacyjnych wystawianych przez Stetkiewiczów podkreślano prawosławny charakter monasterów oraz ustanawiano zabezpieczenia finansowe dla trwałości fundacji. Ewentualna zmiana funduszy obłożona była karą pieniężną, którą musiał płacić fundator bądź jego sukcesorzy. Taka decyzja miała zapobiegać uszczupleniu funduszy klasztornych.

Wszystkie wymienione tu monastery fundacji Stetkiewiczów były podporządkowane zwierzchnictwu ihumena Bohojawleńskiego monasteru w Kuteinie. Łączenie się monasterów w większe dobrze zorganizowane grupy ośrodków zakonnych w tym właśnie czasie było w jakimś stopniu efektem podpatrywania przez prawosławnych skutków reformy bazylińskiej przeprowadzonej w Kościele unickim przez metropolitę Józefa Welamina Rutskiego. Jednakże warto zauważyć, że inna była droga tworzenia takich kongregacji w Cerkwi. Wynikało to przede wszystkim z odmiennego charakteru Kościoła prawosławnego. Cerkiew pozostawała Kościołem bardziej

²³ F. Żudro, *Borkuławowskij Swiato-Wozniesienskij ženskij monastyr’ Mogilewskoj jeparchii*, Mogilew 1906, s. 10-11.

zdecentralizowanym, tak więc powstanie nieformalnej kongregacji stanowiło efekt decyzji podejmowanych przez ktitorów, rzadziej przez przełożonych monasterów.

Wśród monasterów, będących ośrodkami kultowymi cudownych ikon wymienić można jeszcze witebski monaster Świętej Trójcy oraz bracki monaster Objawienia Pańskiego w Mohylewie.

Witebski monaster Świętej Trójcy ufundowany został przez Samuela Ogińskiego. Powstanie tego klasztoru wiązało się z tym faktem, że po zabójstwie unickiego arcybiskupa połockiego Jozafata Kuncewicza (1623) witebszczanie nie mogli posiadać żadnej prawosławnej cerkwi w mieście. Zakaz ten utrzymał w mocy Władysław IV. Stąd Samuel Ogiński, wychodząc naprzeciw potrzebom mieszczan witebskich, ufundował w należącym do niego Markowie najpierw cerkiew, a 6 sierpnia 1642 r. utworzył tam monaster, przeznaczając na jego utrzymanie całą wieś Markowo²⁴. Ikona witebska trafiła do monasteru Świętej Trójcy w roku 1657, a jej prawdopodobnym ofiarodawcą miał być car Aleksy Michajłowicz²⁵.

Założenie monasteru Objawienia Pańskiego w Mohylewie było wspólną inicjatywą fundacyjną szlachty i mieszczaństwa ruskiego. Wśród darczyńców znaleźli się przedstawiciele najbardziej zasłużonych dla prawosławia rodów Ogińskich i Stetkiewiczów, będący jednocześnie członkami bractwa mohylewskiego. Klasztor bracki powstał na ziemi kupionej przez kilku mieszczan Mohylewa w 1614 r. By jednak uniemożliwić w przyszłości uniom zabór cerkwi brackiej, ziemia ta została fikcyjnie sprzedana Janowi Ogińskiemu (zm. 1640), a następnie w czerwcu 1619 r. ofiarowana przez niego (jako grunt szlachecki) stauropigii wileńskiej. W końcu została przekazana przez bractwo Świętego Ducha na budowę nowej świątyni prawosławnej w Mohylewie²⁶. Śmierć arcybiskupa Jozafata Kuncewicza (1623) uniemożliwiła prawosławnym budowę nowej cerkwi za rządów Zygmunta III. Dopiero król Władysław IV przywilejem z 3 marca 1633 r. zatwierdził fundusz na budowę cerkwi i monasteru wystawiony na prośbę członków bractwa mohylewskiego²⁷.

Wśród członków założycieli bractwa znaleźli się wówczas między innymi Jan Ogiński, Bohdan Stetkiewicz, Michał Bohdanowicz Stetkiewicz, członkowie władz miejskich Mohylewa, Dzisny i Krzyczewa oraz duchow-

²⁴ AWAK, t. XI, s. 128-132; *Sobranije akt Minskoj guberni*, Minsk 1848, s. 209-210. Ogiński zapisał w swoim testamencie (20 października 1654 r.) pokaźne sumy na rzecz monasterów w Wilnie, Jewiu, Kroniach, Mińsku, Połocku i Markowie, AWAK, t. XII, Wilno 1883, s. 562-570.

²⁵ A. Sapunow, *Driewnija ikony Bożiej Matieri w Połockoj Jeparchii*, Witebsk 1888, s. 3-4.

²⁶ ASD, t. II, s. 27-28, 54-55; F. Žudro, *Bogojawlenskij bratskij monastyr' w Mogilewie*, Mogilew 1899, s. 4-7.

²⁷ ASD, t. II, s. 45-46.

ni — archimandryta słucki Samuel Szycik Zaleski i ihumen kuteiński Joil Trucewicz²⁸.

Cudowna ikona mohylewska znalazła się w monasterze Objawienia Pańskiego w 1655 r. Objawienie ikony miało związek z wojną polsko-moskiewską, kiedy to hetman Janusz Radziwiłł oblegał Mohylew chcąc odbić miasto z rąk wojsk rosyjskich. Mieszkańcy Mohylewa przypisali ikonie cudowne ocalenie miasta²⁹.

Należy wyraźnie podkreślić, że kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim był zjawiskiem powszechnym, masowym, ponadnarodowym i ponadwyznaniowym. Masowość kultu polegała na tym, że uczestniczyli w nim przedstawiciele wszystkich grup społecznych Wielkiego Księstwa Litewskiego: magnateria, szlachta, mieszczenie i chłopci. Przykładem może być kult ikony świerżeńskiej z unickiego ośrodka kultowego koło Nieświeża. O powszechności kultu cudownych ikon decydowały też takie czynniki jak jego obecność w każdym regionie Wielkiego Księstwa Litewskiego czy uczestniczenie w kulcie różnych grup wyznaniowych. Do ikon znajdujących się w prawosławnych ośrodkach kultowych pielgrzymowali unicy i rzymscy katolicy. Do ikon przebywających w unickich ośrodkach kultowych podążali prawosławni, rzymscy katolicy czy nawet protestanci. Do obrazu białyńskiego z kolei, znajdujące go się w klasztorze rzymskokatolickim przychodzili wraz ze swoimi kapłanami unicy i przed tym obrazem odprawiali nabożeństwa. Nabożeństwa kościoła wschodniego były też odprawiane przed obrazem ostrobramskim. Oczywiście, mam tu na myśli wiek XVII i XVIII, gdy kult tych obrazów w Wielkim Księstwie Litewskim mógł rozwijać się swobodnie, w ramach państwowości polskiej.

Kult ikon Matki Bożej swymi korzeniami sięga tradycji religijnych Bizancjum. To tam wzięł swój początek szacunek chrześcijan do Matki Bożej. Jest on widoczny również na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego od początków jego istnienia. Większości cerkwi budowanych na tym obszarze od początków XI w. patronowała Matka Boża. Podobnie jak w tradycji wielu narodów, również w tradycji narodu białoruskiego, korzeniami sięgającego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Matka Boża uważana jest za opiekunkę narodu, szczególnie w chwilach trudnych, w czasie wojen czy klęsk elementarnych. Opiekę swą Matka Boża wyrażała poprzez swoje cudowne ikony. Na tej podstawie Alena Jaskiewicz nazywa Matkę Bożą „odwieczną opiekunką Białorusi”³⁰.

²⁸ ASD, t. V, Wilno 1871, s. 125-126.

²⁹ *Mogilewskaja Jeparchia, Istoriko statisticzeskoje opisanije*, t. 1, Mogilew 1906, s. 111-112.

³⁰ A. Jaskiewicz, *Żyrowickaja ikona Baharodzicy „Zamilawannie”*, rękopis w zbiorach autora.

Szczególne miejsce wśród cudownych ikon Matki Bożej zajmowała w Wielkim Księstwie Litewskim ikona żyrowicka. Pochodząca z końca XV w. ikona w szybkim czasie stała się ikoną uważaną za duchową opiekunkę Wielkiego Księstwa i jego mieszkańców. Przyczyn takiego stanu rzeczy można upatrywać w położeniu geograficznym Żyrowic. Leżące na szlaku miasteczko jednoczyło wiernych oddających cześć Matce Bożej i tworzyło z nich jedną wielką chrześcijańską rodzinę. Liczne cudowne uzdrowienia oraz inne cuda przyciągały tysiączne tłumy, a sława Żyrowic rozprzestrzeniła się daleko poza granice Rzeczypospolitej. W kulcie ikony żyrowickiej odbijał się uniwersalizm i powszechność kultu wychodzące daleko poza ramy jednego wyznania. Uroczysta koronacja cudownego obrazu w 1730 r. wytworzyła głęboko religijną atmosferę i przyciągnęła rzesze pielgrzymów: rzymskich katolików, unitów i prawosławnych.

Kult ikony żyrowickiej już w XVII w. znany był w Koronie, o czym świadczą pielgrzymki królewskie (m.in. Jana Kazimierza i Jana III Sobieskiego) do Żyrowic. Albrycht Stanisław Radziwiłł (1593-1656) w swoich pamiętnikach niejednokrotnie wspominał Żyrowice, jako „miejsce słynące cudami Bogurodzicy” (pod datą 6 stycznia 1651 r.), czy też „miejsce poświęcone Bogurodzicy” (pod datą 30 czerwca 1639 r.)³¹. W latach 1643 i 1645 wizerunek żyrowickiej ikony Matki Bożej został zamieszczony na okładce gramatyki języka łacińskiego, wydanej w Paryżu i Arras. Autorem gramatyki był pochodzący z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego Iwan Użewicz. Fakt ten z jednej strony świadczy o zainteresowaniu ówczesnego Zachodu kulturą słowiańskiego Wschodu, a z drugiej łączy proces tworzenia się białoruskiej tradycji filologicznej z odrodzeniem duchowym ziem białoruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII w.³² Tradycja żyrowickiej ikony Matki Bożej — opiekunki narodu białoruskiego jest do dzisiaj żywa na terenie Białorusi oraz w środowiskach białoruskiej emigracji.

Według białoruskiej badaczki Aleny Jaskiewicz kult cudownych ikon Matki Bożej na Białorusi związany był z ogólnym duchowym odrodzeniem ziem ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w wieku XVII. Burzliwe wydarzenia polityczne, społeczne i wyznaniowe na ziemiach Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego tego czasu spowodowały rozwój ikonografii oraz piśmiennictwa religijnego o charakterze chrystologicznym, mariolo-

³¹ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce 1632-1656*, opracowali A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, t. 3, s. 287, t. 2, s. 139. Książę Albrycht Stanisław Radziwiłł, kanclerz wielki litewski od 1623 r., w kwestiach religijnych był typowym przedstawicielem swojej epoki. Wierzył w cudowne zjawiska. W pamiętnikach często odwoływał się do wiary w Matkę Bożą. Był gorliwym katolikiem, biskupom rzymskokatolickim zarzucał zbyt słabe zwalczanie innowierców. Popierał unitów w walce religijnej z prawosławnymi. Był też autorem wielu dzieł o charakterze religijnym, poświęconych szerzeniu kultu Matki Bożej. Szerzej zob. *Pamiętnik...*, t. 1, s. 65-68.

³² A. Jaskiewicz, *Padzwizniki i ich swiatyni*, Minsk 2001, s. 110.

gicznym i hagiograficznym. Kult cudownych ikon Matki Bożej był cechą charakterystyczną wspomnianego powyżej duchowego odrodzenia³³.

Głównymi centrami duchowego odrodzenia ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego były monaster: supraski, ławryszewski, borułaubowski, kuteiński i żyrowicki. Spośród wymienionych monasterów tylko o monasterze ławryszewskim nie posiadamy informacji, czy miał on własną cudowną ikonę Matki Bożej. Możemy jednak przypuszczać, że podobnie jak w innych monasterach, w tym również znajdowała się otoczona czcią ikona Matki Bożej.

Powyższe uwagi pozwalają wnioskować, że kult cudownych ikon Matki Bożej był jednym z czynników kształtujących duchowe i narodowe oblicze ruskiej ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego, przodków dzisiejszych Białorusinów.

Wizyty w ośrodkach kultu lokalnych możnowładców miały szczególne znaczenie. Ich pobyt w sanktuariach i patronat nad nimi integrował zróżnicowanych wyznaniowo poddanych, neutralizował napięcia powstające na tle wyznaniowym. Tego typu wizyty posiadały ważne znaczenie dla zachowania spokoju wyznaniowego. Obecność możnowładców w ośrodkach kultowych i ich patronat nad nimi czynił kult cudownych ikon Matki Bożej uniwersalnym i dawał nową perspektywę i wykładnię dla stosunków międzywyznaniowych na danym obszarze.

Ponadto w Wielkim Księstwie Litewskim kult cudownych ikon nabrał charakteru powszechnego i stał się zjawiskiem obejmującym swym zasięgiem zarówno wyznawców obu Kościołów wschodnich, jak i Kościoła rzymskokatolickiego. Kult ikon pomagał wszystkim zachować własną tożsamość kulturową i religijną. Uniwersalizm tego zjawiska kształtował świadomość przynależności do wielokulturowego społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Змест

Культ ікон на памежжы руска-візантыйскай і лацінскай цывілізацыі вёлу чаўся шматлікімі рысамі, якія не сустракаюцца па-за Вялікім Княствам Літоўскім. Большасць ікон належала цэнтрам, звязаным з Уніяцкай царквой, а іх апекунамі часта былі вяльможы лацінскага абраду. Весткі аб цудадзейнасці лакальнай іконы прыцягвалі да месца культу мясцовых магнатаў. У прынцыпе яны падтрымоўвалі матэрыяльна царкву, дбалі пра яе аснашчэнне. Натоўпы паломнікаў былі найлепшай рэкламай дадзенай мясцовасці. Часам папулярнасць паломніцкага цэнтра, напрыклад, у Лядах, спрыяла атрыманню прывілеі на штогадовыя кірмашы. У ліку магнатаў, якія апекаваліся культавымі цэнтрамі ў сваіх маёнтках, быў Міхал Казімір Радзівіл. У Свяржаны, дзе знаходзілася цудадзейная ікона, прывёз ён базы-

³³ А. Jaskiewicz, *Spradwiecznaja achounica Bielarusi*, Minsk 2000, s. 242, 244; таж, *Padzvižniki...*, s. 272.

лянаў і заснаваў ім манастыр. Найчасцей іконамі апекаваліся прадстаўнікі родаў, продкі якіх пакінулі пр аваслаўе для каталіцызму — Тышкевічы, Астрожскія, Агінскія, Кісялі. Культ ікон Божай Маці на тэрыторыі ВКЛ быў паўсюдны, масавы і звышрэлігійны.